

STARE CRKVE OTOKA RABA

Uvod

Rab je najjužniji otok Kvarnerskoga zaljeva i prema najnovijim je tvrdnjama geografa, s površinom od 86,1 četvornih kilometara, tek deseti hrvatski otok, ali je s 9480 stanovnika među najnaseljenijima (110 stanovnika na km²). Štoviše, Rab je zbog ranoga razvoja turizma jedini naš otok na kojemu stanovništvo ne opada od polovice 19. st. Za razliku od ostalih kvarnerskih otoka s brojnim naseljima, Rab ih ima samo 8 (Banjol,

OLD CHURCHES ON RAB ISLAND

Largely because of its size, the island of Rab ranks among the most populated islands in Croatia, and abounds in various ancient and medieval architectural monuments, including notable examples of churches from early Christian and pre-Romanesque, mostly early Romanesque, periods. This can best be seen in the old urban core of the town of Rab where remains of earliest sacral architecture have been found in the former cathedral and in the St. John the Evangelist and St. Andrew churches. Rab is noted for the very old tradition of Benedictine order, as witnessed inter alia by the St. Peter church in Supetarska Draga, which is one of rare examples of fully preserved churches. Other sacral remains on the island have mostly been discovered in former Byzantine fortifications, the biggest being the one perched on the foothills overlooking Barbat, where traces of the early Christian Church of SS. Cosmas and Damian are still visible.

Panorama Raba s karakteristična četiri zvonika

Barbat, Kampor, Lopar, Mundanije, Palit, Rab i Supetarska Draga) i osim Mundanije svi su na moru. Ujedno su svi u sastavu grada Raba, osim Lopara koji je samostalna općina.

Otok se uglavnom pruža u smjeru sjeverozapad-jugoistok, u smjeru pružanja kopna podvelebitskog primorja i jadranske obale, a usporedni su mu grebeni i udoline geomorfološka posebnost. Najveća mu je dužina 22 km (od rta Gavranić do rta Sorinj), ali širina se znatno mijenja pa je u Barbatu (na jugoistoku) tek 3 km, a na sjeverozapadu (od rta Šilo do rta Kristofor) i punih 10 km.

Rab obiluje šumama, plodnim poljima i brojnim izvorima, a od pamtivijeka je na glavnim pomorskim pravcima. Stoga su otok i istoimeni grad bogati graditeljskom baštinom, posebno sakralnog karaktera.

Kratka povijest otoka i biskupije

Na ovom su otoku tragovi života pronađeni još iz prapovijesti, a prvi su mu poznati stanovnici bili ilirski Liburni, inače poznati kao vrsni pomorci, koji su mu vjerojatno i nadjenuli današnje ime. Naime, upravo

liburnsko-ilirsko „arb“ znači taman, mračan, zelen ili pošumljen, a pod takvim se nazivom, u obliku Arba, spominje i kod prvih grčkih i rimskih geografa. Poslije se nazivao Arbe, Arbia, Arbiana, Arbitana ili Arbum, a Rab je pohrvaćeni oblik toga imena koji se inače prvi put spominje u 15. st., u ispravi o utemeljenju franjevačkog samostana Sv. Eufemije.

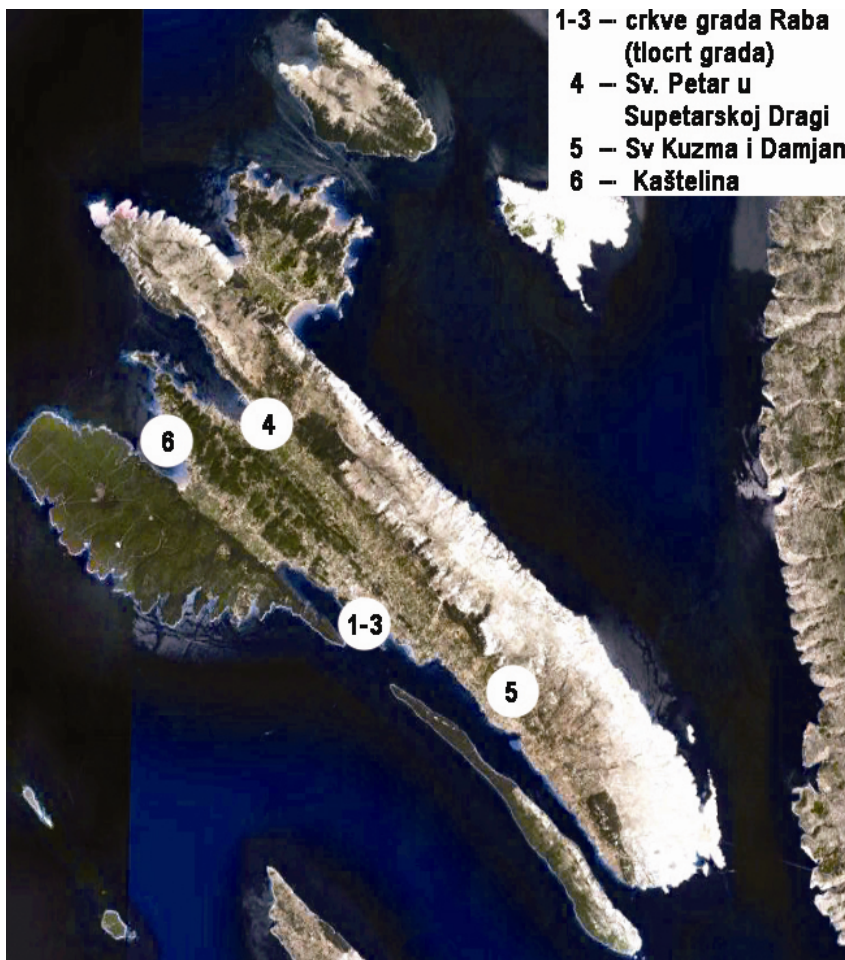
Romanizirani su Liburni, posebno oni na Rabu, nesumnjivo sudjelovali u rimskim građanskim ratovima (1. st. pr. Kr.) na strani Cezara i njegova nasljednika Oktavijana, prvoga rimskog cara Augusta. Stoga je grad u 10. godini pr. Kr. dobio samostalnost i status municipija, a stoljeće do dva poslije i naziv Felix Arba. Inače su epitet „felix“ (sretan) dobi-

je od toga malo ostalo, osim u tlocrtu ulica.

Rab potom slijedi sudbinu ostalih gradova istočnog Jadrana pa je najprije bio u vlasti Ostrogota, da bi od 6. st. za cara Justinijana I. Velikog bio vraćen u Istočno Rimsko Carstvo odnosno Bizant. Rab je kao i ostali otočni ili dobro utvrđeni gradovi (Osor, Krk, Nin, Zadar i Trogir) preživio seobu naroda u 7. i 8. st., što je osiguralo nesmetan život romaniziranom stanovništvu i doseljenom plemstvu iz obližnjih italskih gradova. Rab je za doseljene Hrvate bio vrlo zatvorena sredina u koju se znatno sporije dolazilo nego na ostale otoke. Stoga ni jedno naselje na Rabu nema hrvatski naziv, a i glagoljica se pojavljuje znatno kasnije nego što je to slučaj na Krku i Cresu, iako je i Rab slijedio političku sudbinu ostalih dalmatinskih gradova pa je osim Bizanta povremeno priznavao vlast Venecije i hrvatskih kraljeva. Od 1409. do 1797. bio je u vlasti Mletačke Republike, potom Francuza, Austrijanaca i Talijana, da bi nakon dvije Jugoslavije doživio hrvatsku samostalnost.

U srednjem je vijeku Rab sačuvao svoju gradsku autonomiju, a nesumnjivi je prosperitet dugovao zemljopisnom položaju na plovidbenim rutama i blizini početka slavnoga jantarskog puta prema Baltiku. U Rabu je cvjetala trgovina solju, vinom, drvom i svilom. Čini se da je otok najviše stanovnika imao u 14. st., čak 10.000, od čega je navodno u gradu živjela polovica. Novim putem za Indiju Sredozemno je i Jadransko more izgubilo velik dio pomorskog prometa trgovine te od tog razdoblja većina jadranskih gradova počinje polako siromašiti i propadati.

Pojavom kršćanstva, a posebno njegovim proglašenjem državnom religijom početkom 4. st., Rab je zbog svoje prometne povezanosti vrlo rano imao organizirani kršćanski život. O tome svjedoči i jedna zanimljiva mješavina legende i zbilje vezana uz

Raspored starokršćanskih i ranoromaničkih crkava na otoku Rabu

Liburni su za razliku od ostalih ilirskih plemena, poput obližnjih Japoda ili nešto udaljenijih Dalmata, bez većeg otpora (2. st. pr. Kr.) prihvatili rimsku dominaciju. Štoviše, relativno su se brzo asimilirali i tipičnu su organizaciju života u naseljima zamijenili socijalnim i administrativnim promjenama koje su taj dio istočne jadranske obale učinile sastavnim dijelom Rimskog Carstva.

vali tek rijetki rimski gradovi (u Italiji uz Rim još samo Ravena i Akvileja), a u provinciji Dalmaciji još samo Salona (Martia Iulia Valeria Salona Felix). To sasvim sigurno znači da je Rab već tada bio razvijen grad čiji su stanovnici imali tekuću vodu, kupališta, kazalište, hramove, uređene ulice i sl. U zbijenom gradiću na uskom poluotočiću gdje se stalno pregrađivalo i dograđivalo danas

dva Rabljana – Sv. Marina i Sv. Lea koji su kao klesari (lapicide) u bijegu pred Dioklecijanovim progonima kršćana prebjegli u Italiju i tamo osnovali dvije zajednice, dva grada – San Marino i San Leo, od kojih je prvi i danas neovisna republika. Prema drugoj su varijanti rapski klesari otišli u Italiju tražiti posao, a onda su se zbog progona povukli na obližnja brda i osnovali naselja. Sv. Marin (rođen u Loparu) povukao se na nepristupačno brdo Titan, a to se navodno zbilo 3. rujna 301. Stoga je to dan osnutka San Marina, najstarije europske republike i grada pobratima Raba.

O ranom postojanju biskupije svjedoči sudjelovanje rapskog biskupa Ticiano na crkvenim saborima u Salonu 530. i 533., a zna se da su dalmatinski biskupi, među njima možda i rapski, bili 343.-344. i na općem crkvenom saboru u Sardiki (današnjoj Sofiji). U najranijem je razdoblju Rapska biskupija pripadala Saloničanskoj nadbiskupiji, a vladala je dijelom Paga i susjednog kopna. O važnosti Raba i njegove biskupije svjedoči činjenica što je to jedini hrvatski grad čiju je novu, a zapravo preuređenu crkvu, 1177. osobno posvetio jedan papa – Aleksandar III. Rapsku je biskupiju, zajedno sa su-

sjednom Osorskom i mnogim drugim našim biskupijama, 30. lipnja 1828. papa Lav XII. bulom *Locum Beati Petri* (Mjesto blaženog Petra) ukinuo i pripojio Krčkoj biskupiji. Danas je naslovna biskupija čiji je biskup od 19. travnja 2009. Filipinac Zacharias Cenita Jimenez.

Mitskim je pričama obavijena i uloga zaštitnika grada i otoka Sv. Kristofora čiji je život također prepleten legendama. Svetac je mučenički stradao za rimskoga cara Decija (249.-251.) u Liciji (danas u jugozapadnoj Turskoj) kada je bačen u vatru i potom mu je odsječena glava. Njegovo ime doslovno znači „nositelj Krista“, a to je temeljeno na priči o grdosiji iz Kanaana koji je, shvativši da je Krist najmoćniji, na nagovor odlučio služiti mu tako što će preko rijeke prenositi stare, nemoćne i putnike. No jednom je jedva uspio prenijeti dijete koje je postajalo sve teže. Tada je shvatio da je nosio Isusa i potpuno se posvetio promicanju vjere. Podvrgnut je groznim mukama koje ga nisu mogle slomiti. Čak ga je prije smaknuća gađalo 40 strijelaca i strijele su se od njega odbijale.

Taj je svetac bio među najštovanijima u srednjem vijeku i zaštitnik je vojnika, alpinista, nosača tereta i strijelaca, vjeruje se da štiti od bolesti

očiju i kuge. Rab je svečevu lubanju (čuva se u pozlaćenju kutiji ukrašenoj dragim kamenjem i navodno je dar kraljice Elizabete Kotromanić, žene Ludovika I. Velikog) dobio 809. od carigradskog patrijarha Nikefora. Tada je njegova ruka dospjela u Šibenik gdje je zaštitnik Šibenske biskupije.

Moći Sv. Kristofora izložene na gradskim zidinama navodno su spasile grad i otok za u više navrata, a posebno 9. svibnja 1075. za opsade Normana. Na Rabu je stoga to dan grada i pobjede, a 25. srpnja (dan sveca zaštitnika) održava se poznata rapska Fjera s natjecanjem samostreličara i prikazom srednjovjekovnih zanata, na veliku radost brojnih turista [1], [2].

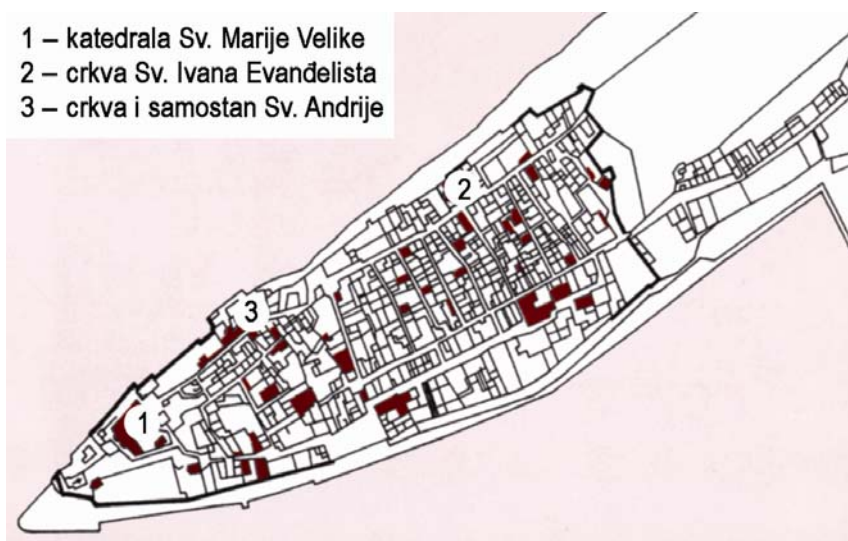
Starokršćanske i predromaničke crkve u gradu Rabu

Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije

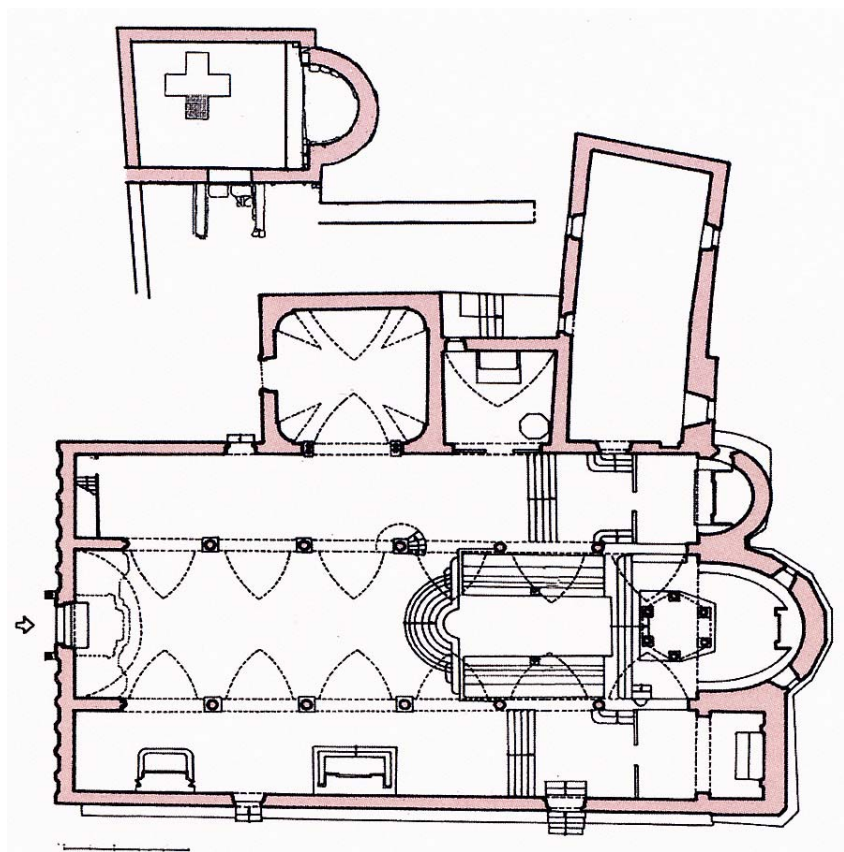
Današnja je nadžupna crkva do 1828. slovila kao katedrala Sv. Marije Velike odnosno Uznesenja Blažene Djevice Marije. Upravo je to crkva čiju je romaničku varijantu svojedobno posvetio papa Aleksandar III. (1159.-1181.), a njezino je današnje pročelje u donjem dijelu romaničko (gornji dio nije nikada dovršen) i dopunjeno renesansnim portalom na mjestu izvornoga.

Ima mnogo potvrda da je prva crkva na istome mjestu bila izgrađena još u 5. st. Ponajprije se to odnosi na glavnu apsidu koja je iznutra polukružna, a izvana poligonalna i sedmerostrana i koja se uglavnom nije mijenjala sve do današnjih dana. Sačuvani su i starokršćanski kapiteli na drugom paru stupova od pročelja, a pronađeni su i ostatci podnog mozaika u prostoru glavne apside i uz vrata na južnom zidu. Mozaici su na istoj razini kao i novopronađena starokršćanska krstionica pokraj sjevernoga zida katedrale, što nesumnjivo

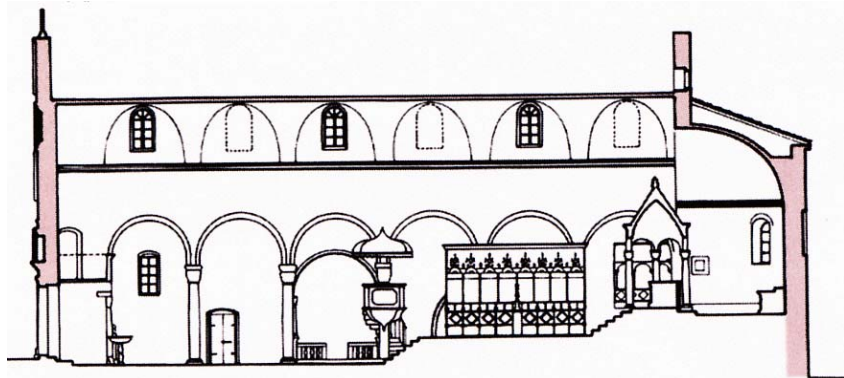
- 1 – katedrala Sv. Marije Velike
- 2 – crkva Sv. Ivana Evanđelista
- 3 – crkva i samostan Sv. Andrije

Položaj starokršćanskih i romaničkih crkava u gradu Rabu

Tlocrt sadašnje nadžupne crkve Sv. Marije Velike. Naznačene su konture starokršćanske crkve, a krstionica je gore lijevo

Presjek crkve Sv. Marije Velike

potvrđuje da je to bila izvorna razina cijeloga kompleksa [3].

Prva je crkva na ovom prostoru bila trobrodna bazilika s pet pari stupova i šest lukova, a iznutra je imala samo jednu apsidu koja je bila pokrivena polukalotom. Pobočni su brodovi bili gotovo upola uži od glavnoga, a na razini svetišta završavali su ravnim zidovima i tu su dijelovi vjerojatno služili kao pastoforije. Glavna

i bočne lađe bile su pokrivene drvenim krovijem otvorena pogleda, takva je crkva bila sve do kasnobarokne i neoklasicističke obnove krajem 18. st. kada je izveden novi žbukani strop koji je uklonjen u konzervatorskim zahvatima šezdesetih godina prošlog stoljeća.

Čini se da je izvorna crkva bila neznatno kraća od sadašnje i da je ispred ondašnjega pročelja najvjerojatnije

bio veći atrij koji se sačuvao još u predromanici. Zbog povišenoga se svetišta s produženim prostorom s korskim sjedalima dugo vjerovalo u postojanje kripe, što je u posljednjim istraživanjima i utvrđivanjem izvorne razine sasvim odbačeno. Pronađeni su i malobrojni ostatci crkvenoga kamenog namještaja čija je namjena bila promijenjena u srednjem vijeku u skladu s novim liturgijskim zahtjevima. U tim su istraživanjima sjeverno od crkve pronađeni ostatci velike antičke cisterne, što može upućivati i na zaključak kako je crkva izgrađena i na nekoj prijašnjoj rimskoj građevini. Krstionica iz 5. st. imala je bazen za krštenje križnoga tlocrta. U dva su kraka zamijećeni ostatci pristupnih stuba, no izvorni je izgled zbog neznatnih ostataka vrlo teško rekonstruirati, vjerojatno je to bila pravokutna građevina s eksedrama (oblim proširenjima) sa strane. Vjerojatno joj je u srednjem vijeku, kada više nije bila u funkciji, pridodana polukružna apside pa je pretvorena u manju memorijalnu kapelicu.

Mozaici u svetištu nemaju nikakvih ikonografskih ili likovnih elemenata koji bi se mogli pripisivati sakralnoj namjeni, ali su slični mozaicima drugih naših starokršćanskih crkava (Salona, Zadar, Poreč...) i onih u sjevernoj Italiji.

Čini se da je crkva pregrađivana u 9. st. i ukrašavana novom liturgijskom opremom. Pronađeni su manji ulomci oltarne pregrade te ciborij nad glavnim oltarom čije su tri od četiri stranice ukrašene tipičnim pletorom sa zoomorfnim i florističkim motivima. Taj je ciborij inače rekonstruiran i dograđen na prijelazu 15. i 16. st.

U drugoj polovici 11. st. slijedila je ranoromanička dogradnja polukružnih apsida u dnu bočnih lađa, a južna je, vjerojatno u 15. st., preoblikovana u pravokutnu kapelicu. Tada su isklesani novi kapiteli stupova sa stiliziranim akantovim lišćem. Nad svim

Romaničko pročelje nadžupne crkve u Rabu

se kapitelima nalaze plitki imposti koji su karakteristični za to razdoblje. Pronađena je i svojevrsna marmorna ikona Krista na prijestolju, sada uzidana u sjeverni unutrašnji zid crkve, koja je možda bila na prijašnjem glavnom pročelju, kao što je to slučaj na sličnim građevinama u susjednoj Italiji.

U drugoj polovici 12. st., uoči papina posvećenja, izvedeno je novo elegantno pročelje, a gornji je dio pročelja trebao također biti ukrašen ga-

Zvonik crkve Sv. Marije Velike

lerijama u više redova. Sačuvani donji dio raščlanjen je u dva reda nad-

Unutrašnjost crkve Sv. Marije Velike s predromaničkim ciborijem u svetištu

višenih dvostrukih niša s polukružnim arkadama na vrhu. Slikovito su uporabljeni bijeli i sivi vapnenac te ružičasta rapska breča u naizmjeničnim redovima. Na sredini je bio izveden portal s protironom (predvorjem) sa stupovima od kojih su sačuvane baze, a u sredini je gornjega

dijela bila polukružna luneta. Takvi su zahvati bili tipični za doba zrele romanike, a stilski mu je najbliži portal Sv. Krševana u Zadru. Iako je crkva otvorena 1177., zahvati su nastavljeni sve do 1278., o čemu svjedoči jedan natpis na južnome bočnom dijelu portala. Istom razdoblju zrele romanike pripada i zvonik koji je neuobičajeno udaljen od crkve čak 60 m. Njegov je položaj možda uvjetovan postojanjem atrija, ali i nekih drugih građevina uz zapadno pročelje koje su vjerojatno bile u funkciji episkopalnog sklopa. Zvonik, inače najdojmljivija rapska građevina, raščlanjen je u pet vertikalnih kvadara međusobno odijeljenih ukrasnim vijencima koji ovisno o katovima imaju monofore, bifore, trifore i kvadrifore.

Gornji je dio pročelja dovršen ili pregrađen u 15. st., također s izmje-

ničnim redovima vapnenca i breče, sa dva pravokutna prozora sa strane i rozetom (okulusom) u sredini zabata. U 15. st. slavni je Andrija Aleš bio izgradio kapelicu obitelji Zudenigo koja je u 17. st. porušena i preoblikovana u baroknom stilu. Istodobno su izrezbarena i korska sjeda-

Crkveno graditeljstvo

la na povišenom prezbiteriju. Početkom 16. st. izrađen je osmerokutni zdenac krstionice, a, kao što smo već rekli, krajem 18. st. bio je izgrađen strop koji je nedavno uklonjen. Inače u tim je složenim zahvatima katedrala konsolidirana i konzervirana, a vraćen joj je prijašnji izgled i u unutrašnjosti i na pročelju [1], [3].

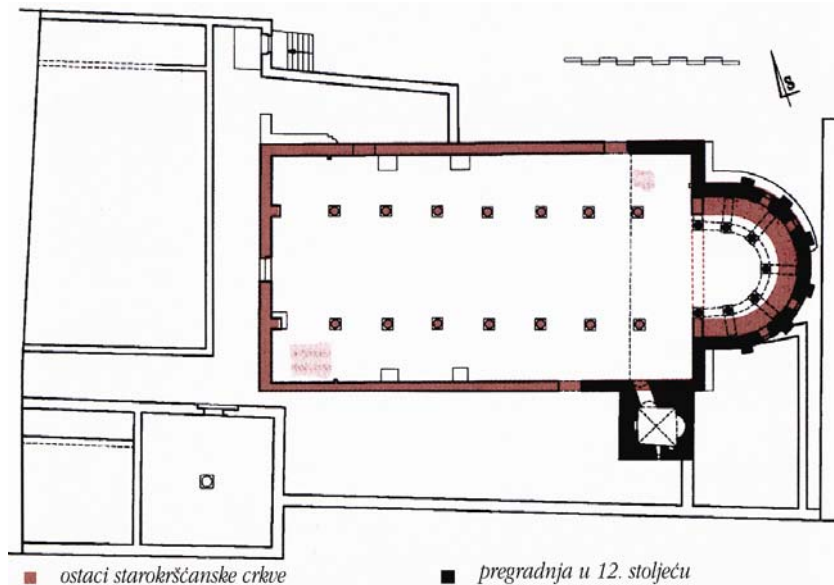
Ostatci crkve i samostana Sv. Ivana Evanđeliste

Samostan Sv. Ivana Evanđeliste nalazi se na suprotnom i zapadnom dijelu stare gradske jezgre, gotovo na kraju Gornje ulice, vjerojatne glavne uzdužne ulice (dekumana) rimskog grada. Samostan se prvi put spominje krajem 12. st. iako su se benedik

Zvonik crkve Sv. Ivana Evanđelista

tinske zajednice u tom samostanu pojavile već u 11. st. Benediktinci su samostan napustili krajem 13. st., a potom je dodijeljen franjevcima i bio sjedištem kvarnerske franjevačke kustodije. Od 15. st. njime su se koristili franjevci konventualci koji su ga napustili 1783. kada je na Rabu ugašen taj red. Potom se u napušteni i popravljeni samostan smjestio rapski biskup koji je u njemu boravio sve do ukinuća biskupije 1828. Od tog je vremena taj vrijedni graditeljski sklop potpuno napušten i za-

Tlocrt ostatka crkve i samostana Sv. Ivana Evanđelista

pušten, da bi se u dvadesetim godinama 20. st. pretvorio u hrpu ruševina. Crkveni je inventar (slike, skulpture, drveni oltari...) prenesen u druge rapske crkve, a slikovite su ruševine, napisima, crtežima ili slikama zabilježili mnogi europski istraživači. U tridesetim je godinama potpuno srušen zapadni dio samostanskih zgrada i na tom je mjestu, služeći se preostalim građevinskim materijalom dijela samostana i crkve,

svoj ljetnikovac izgradio Ivo Perović, ondašnji ban Savske banovine.

Povjesničari su umjetnosti odavno uočili posebne prostorne značajke crkve i njezino starokršćansko podrijetlo, ali su to najčešće zaključivali prema deambulatoriju (ophodnom prolazu) u apsidi i kontraforima na njezinim vanjskim zidovima. Iako je zaključak bio točan, to je ipak bilo pogrešno jer je crkva Sv. Ivana Evanđelista jedina naša srednjovjekovna

Vanjski ostatci apsida crkve Sv. Ivana Evanđelista

ranoromanička građevina s deambulatorijem u svetištu, što je čini iznimnim spomenikom naše graditeljske baštine. Riječ je o starokršćanskoj bazilici koja je u 5. st. izgrađena na mjestu neke značajne antičke javne građevine. Na to nedvojbeno upućuju sporadični nalazi kamenih ulomaka i urbanistički položaj.

Sačuvani i dijelom restaurirani ostatci crkve Sv. Ivana Evanđelista

Prvotna je crkva imala tri broda međusobno odijeljena sa sedam parastupova i osam lukova, a širina je glavnoga broda bila zamjetljivo veća od dvostruke širine bočnih. U opsežnim je istraživanjima i konzervatorskim zahvatima obavljenim od 1991. do 1995. utvrđeno da je i njezina dužina izvorno starokršćanska. Na to upućuje i širina apside koja je znatno veća od glavnoga crkvenog broda, što crkvu svrstava među starokršćanske bazilike kakve najčešće susrećemo u Zadru. Da se radi o crkvi izgrađenoj u 5. st. potvrđuju uostalom i manji ostatci mozaika u pretprostoru svetišta i u bočnoj lađi, a posebno karakteristični ornament meandra i svastike koji se pruža uz unutrašnji rub apside. To konačno potvrđuje i kameni relikvijar u obliku škrinjice, nažalost bez poklopca, s ikonografskim oznakama iz prvih stoljeća kršćanstva.

Crkva je dakle služila javnoj liturgijskoj namjeni sve do dolaska benediktinaca u 11. st., a nije poznato

jesu li s njom bili povezani neki monaški ili predbenediktinski redovnički redovi. Tada su njezine posebnosti, ponajviše širina svetišta, odredile njezinu ranoromaničku adaptaciju krajem 11. st., u duhu tzv. klinijevskih crkvenih reformi koje je upravo benediktinski red najrevnije provodio. Istraživanjima je ustanovljeno

a pronađen je i nadvratnik južnog portala s polukružnom lunetom s natpisom koji spominje graditelje Munda i Radavita, a posljednji upućuje na domaćeg majstora s imenom koje je inačica naziva poput Radovana ili Radoslava.

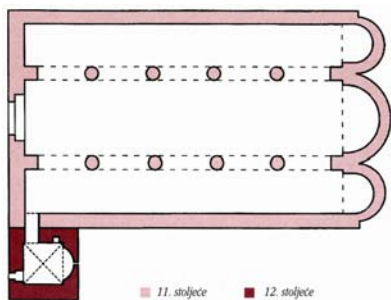
Pokraj crkve je u drugoj polovici 12. st. na kraju južnog zida i pokraj svetišta izgrađen romanički zvonik vrlo sličan onom obližnjega samostana Sv. Andrije građenoga istodobno. Rab je inače poznat po svoja četiri zvonika, od kojih je ovaj uz ruševine crkve Sv. Ivana Evanđelista posljednji u nizu od vrha poluotoka sa starom gradskom jezgrom. Svi su zvonici romanički, osim zvonika crkve Sv. Justine (treći u nizu) koji je barokni. Zvonik ima četiri kata nad visokim prizemljem u kojemu se nalazila mala kapela za čuvanje relikvija.

Crkva je i poslije više puta pregrađivana, a najveće je promjene doživjela u 15. st. kada je u prvim travejima kapele za obitelji Scaffa i Cernotta izgradio već spomenuti kipar Aleši, suradnik Jurja Dalmatinca. Ostatci samostana na zapadnom dijelu kompleksa pripadaju klausturu, a na jugu kapitularnoj dvorani koja je bila prešvođena križnim svodovima.

Ostatci su crkve, posebno deambulatorij i zvonik nedavno konzervirani i djelomično rekonstruirani i tvore zanimljiv urbanistički arheološki park. Zvonik je svojevrsna promatračnica s jedinstvenim pogledom na grad i morsku pučinu [1], [3], [4], [5], [6].

Samostan Sv. Andrije

Vjeruje se da je samostan benediktinki Sv. Andrije u Rabu najstariji takav samostan u našim krajevima jer ga je prema višestoljetnoj predaji 1018. osnovala anonimna rapska plemkinja. Da je utemeljen u 11. st. potvrdila su također i nedavna istraživanja, iako je prvi put spomenut u 12. st.

Tlocrt crkve Sv. Andrije u Rabu

Samostan je smješten pedesetak metara zapadno od katedralnog zvonika, također uz Gornju ulicu, na mjestu gdje se južna obala isturila u more i stvorila svojevrsno gradsko proširenje. Cijeli je graditeljski kompleks gotovo savršeno iskoristio prednosti terena i postao u pogledu s juga jedna od istaknutijih točaka u prostoru.

Činjenicu da je crkva izgrađena sredinom 11. st., možda i prije utemeljenja samostana, potvrdili su pronađeni stupovi baze i kapiteli, ali i brojni ostatci razvijenoga pleternoga crkvenog namještaja (posebno stupić i kapitel s pticama), a o vremenu nastanka svjedoči i natpis, naknadno ugrađen u prilazno stubište, koji govori o svećeniku Madiju koji je skupa s crkve-

Dio samostanskog kompleksa Sv Andrije naslonjen na gradske zidine

Pročelje crkve Sv. Andrije

nom zajednicom nešto izgradio. Čini se da se, barem kada su crkve u pitanju, na Rabu najviše gradilo tijekom 11. i 12. st.

Iako je crkva znatno pregrađivana tijekom 15. i 18. st., ipak je sačuvala sve značajke benediktinske trobrodne i troapsidne ranoromaničke bazilike s otvorenim drvenim krovom. Crkvu dijele četiri para stupova i pet lukova na tri broda i tri u prostoru istaknute polukružne apside koje su lišene svakog ukrasa. Inače od novijih su prigradnji u tijesnom samostanskom dvorištu vidljive samo apside južnoga i glavnoga broda.

Prva je veća rekonstrukcija crkve izvedena u 14. st. i o njoj ima malo podataka. Sljedeća je bila ukrašavanje pročelja ružičastom rapskom brečom. Posljednja je veća obnova obavljena 1765. kada je unutrašnjost barokizirana zrcalnim stropom i žbukom prekriveni stupovi s kapitelima i bazama. Sadašnji je izgled glavnoga pročelja dobiven u 19. st. otvaranjem velikoga kružnog prozora iako nije isključeno da je i izvorno pročelje imalo sličan prozor.

Samostanski je zvonik prislonjen uz južno pročelje na jugozapadnom dijelu crkve, a izgrađen je 1181., o čemu svjedoči posebna ploča. Kvadratična je prizma naglašena ugaonim lezenama, prizemlje je presvođeno bačvastim svodom (kapela je naknadno dograđena), a pri vrhu su ugrađene trifore iznad kojih se nalazi visoka piramida. Na posljednjem je katu smješteno zvono iz 1396., rad mletačkoga ljevača Vendradina. S Raba je inače Ivan Krstitelj Rabljanin (1470.-1540.), slavni ljevač zvona i topova koji je uglavnom radio u Italiji, Španjolskoj i Dubrovačkoj Republici, ali u rodnom gradu nije izlio ni jedno zvono.

Središte je samostanskih zgrada za rapske prilike prostrano dvorište koje je nekad bilo ukrašeno stupovima i lukovima, a danas je sa svih strana zatvoreno stambenim i gospodarskim zgradama. Samostanske zgrade sa zapada pred crkvom zatvaraju i maleni trg ispred crkve, a novoizgrađeno se gospodarsko krilo naslonilo na sjevernu apsidu. S južne su strane samostanske zgrade podignute na kamenim liticama i bile su dio gradskoga obrambenog sustava.

Dugo se vjerovalo da su crkva i samostan izgrađeni na mjestu neke starije crkve. To su stajalište podržavali i neki starokršćanski kameni fragmenti iako su oni mogli biti preneseni iz drugih, možda i srušenih crkava. No tu mogućnost ipak ne isključuje titular crkve i samostana Sv. Andrije jer su se crkve posvećene tom apostolu

gradile gotovo isključivo u starokršćanskom razdoblju [1], [3], [6].

Ostale gradske crkve

O ostalim se gradskim starokršćanskim i predromaničkim crkvama, kojih je nesumnjivo bilo, vrlo malo zna. Tako se zna da se na mjestu današnje crkve samostana benediktinki pučanki Sv. Justine, koja se nalazi na uglu Gornje ulice i Trga slobode, nalazila starokršćanska crkva Sv. Tome, po kojoj se uostalom i trg svojedobno nazivao Platea Sv. Tome, pos-

koja je izgrađena na njezinu mjestu. Ipak, za nedavna ih obilaska nismo uspjeli pronaći, možda i zato što je terasa pred kućom nadograđena i betonirana.

U blizini gradskih bedema na sjevernoj strani, gotovo u vrhu poluotoka na kojemu se nalazi grad, nalazi se ranoromanička crkva posvećena Sv. Katarini. To je jednobrodna pravokutna građevina s velikom polukružnom apsidom. Crkva nije u funkciji i rabi se kao skladište pa je izgubila neke svoje značajke, posebno

Crkva Sv. Justine na mjestu starokršćanske crkve Sv. Tome

lije i Katurbo. Ne zna se međutim kako je ta crkva izgledala. Sličan je slučaj i s crkvom Sv. Križa, koja se nalazi pokraj srušene crkve Sv. Ivana Evanđelista, na čijem je mjestu još u 13. st. bila istoimena crkva s hospicijem (gostinjcem) samostana Sv. Petra u Dragi, često spominjana u pisanim dokumentima.

Zna se također položaj, ali ne i izgled, crkvice Sv. Martina koja je bila na sredini treće poprečne ulice gledano od sjeverozapada, točno na sredini između Gornje i Srednje ulice. Postoje stare fotografije s ugrađenim spolijima na stambenoj kući

svoje glavno pročelje koje se sastojalo od portala s polukružnim lukom, prozora i zvonika na preslicu. No tlocrtna osnova te crkve upućuje na moguću starokršćansku osnovu [1].

Crkve izvan grada

Crkva Sv. Petra u Supetarskoj Dragi

U plodnom polju u Supetarskoj Dragi, nadomak plitkih područja u kojima se nekad dobivala sol, ispod padina Kamenjaka nalazi se crkva Sv. Petra iz druge polovice 11. st., jedini cjeloviti ostatak negdašnje benediktinske opatije koja je ukinuta 1467. godine. O utemeljenju toga samostana

sačuvana su dva dokumenta koja su nastala u razmaku od desetak godina. U prvom se spominju rapski biskup Drago, prior Majus i svi žitelji rapske komune koji opatu Fulkonu daruju crkvu Sv. Petra i Sv. Ciprijana u Dragi, s pripadajućim zemljištem, da tamo osnuju samostan.

Crkva i ostatci samostanskog sklopa Sv. Petra u Supetarskoj Dragi

Druga povelja, a njezinu vjerodostojnost osporava suvremena historiografija, donosi potvrdu kralja Petra Krešimira IV. za osnivanje tog samostana. Možda se radi i o prijepisu nekoga prijašnjeg dokumenta, ali tu su ipak vjerodostojni podatci značajni za utvrđivanje nastanka samostana. Pritom valja reći da crkvi Sv. Ciprijana nije sačuvan nikakav trag, čak ni u toponimiji. Doduše mora se reći da Pavuša Vežić u svojoj knjizi [7] navodi da su svojedobno (1990.) pronađeni ostatci crkve Sv. Ciprijana na Rabu, čak donosi i tlocrt kao primjer poligonalnih apsida sa šest ploha. No navodi da se ta crkva ne nalazi u Supetarskoj Dragi nego znatno južnije, na šumovitom poluotoku Kalifrontu. Na tom području ima ostataka samo nekoliko romaničkih crkvića, dakle ne i starokršćanskih, pa nije poznato radi li se o zabuni, nepoznavanju terena ili zaključivanju na temelju nedostatnih podataka. Po-

sebno i stoga što se sličan podatak nigdje drugdje ne spominje.

Ipak, crkva Sv. Petra jedini je gotovo potpuno sačuvani i funkcionalni dio nekad velikoga samostana čiji su ostatci samo djelomično uočljivi na očuvanom zidu južnog krila s roma-

nuge, a neki su nedavno i srušeni, ali se ipak još se može naslutiti negdašnja prostorna organizacija. Sadašnja je crkva rezultat cjelovite pregradnje iz 11. i 12. st. To je bazilika podijeljena u tri broda s pet pari stupova i šest lukova u unutrašnjosti i s tri istaknute apsida na istočnoj strani. Lukovi se oslanjaju na imposte, a ovi na kapitele posebne i pomalo raznolike ranoromaničke izvedbe.

Zidni plašt crkve ima po tri prozora na sjevernom i južnom povišenom zidu srednjega broda, a tri prozora ima i srednja i najdublja apsida. Crkva ima otvorenu krovnu drvenu konstrukciju kakvu je vjerojatno imala i u vrijeme gradnje. No takav način gradnja, nadopunjen vidljivim tragovima među temeljima, ulomcima starokršćanskih pluteja oltarne pregrade i karakterističnim ukrašavanjem kapitela stupova, upućuje na starokršćansku graditeljsku tradiciju 5. i 6. st.

Crkveno se pročelje odlikuje karakteristikama zrele romanike 12. st., što je posebno uočljivo na glavnom portalu čiji zabat ima polukružne lukove lunete s trokutastim završetkom i oslanja se na istaknute konzole s

Pročelje crkve Sv. Petra

grifonima. Vijenci bočnih zabata i glavnoga broda ukrašeni su zupčastim konzolama.

Unutrašnjost crkve Sv. Petra

S južne je strane crkve, u ravnini s pročeljem, izgrađen romanički zvonik, vrlo sličan zvonnicima Sv. Ivana i Sv. Andrije, prekriven šatorastom piramidom. Zidna mu je ploha bila relativno zatvorena i raščlanjena monoforama, biforama i triforama. Iz nepoznatih je razloga 1906. srušen do razine prvoga kata. Ima naznaka da je u prizemlju imao posebnu kustosiju za relikvije, baš kao i spomenuti gradski zvonici [1], [3].

Bizantska utvrda i crkva Sv. Kuzme i Damjana

Na brdu Sv. Damjana iznad Barbata, na južnim obroncima Kamenjaka, nalaze se i dojmrljive ruševine koje su godinama raspaljivale maštu domaćih stanovnika i znatiželjnih istraživača. Mnogi su različito i netočno utvrđivali starost cijeloga golemog kompleksa, jer su govorili da se radi o ranosrednjovjekovnim, predromaničkim, čak i romaničkim ili gotičkim utverdama. Tek se u novije vrijeme govori da se zapravo radi o jednoj od niza ranobizantskih utvrda iz Justinijanove rekonkviste iz prve polovice 6. st. duž plovnoga puta. Štoviše, riječ je o jednom od najvećih kastrona koji je uključivao obrambe-

ne i kontrolne funkcije te služio kao sklonište.

Utvrda je dovoljno očuvana da se može odrediti njezin tlocrt nepravilnoga trokuta čiji je sjeverozapadni kut na vrhu brda. Odatle se zapadni i najbolje očuvani zid spušta niz strminu, dok istočni prati blažu padinu brijega. Oba se zida na jugu spajaju s trećim koji se lomi na više mjesta. Ipak, vrlo je teško prepoznati unutrašnji raspored, a određivanju glavnog ulaza pomažu i ostatci crkve koja je kao i sve bizantske crkve toga razdoblja pravilno orijentirana prema istoku. Ostali su obrambeni i stambeni sadržaji smješteni pokraj zidova.

Tlocrt utvrde Sv. Kuzme i Damjana iznad Barbata

Crkva je nesumnjivo središnja građevina cijeloga kompleksa, ali je njezin izvorni izgled teško ustanoviti jer su joj sjeverni i južni zid djelomično srušeni, a pročelje u cijelosti. To je jednobrodna crkva sa širokom polukružnom apsidom. Može se pretpostaviti da je bila pokrivena otvorenim drvenim krovom iznad pravokutnoga broda, a polukalotnim svodom iznad apside. Površine su zidova bile neraščlanjene, dok su vanjski zidovi apside s četiri lezene podijeljeni u pet plitkih niša. U tjemenu se apside nalazi naknadno zazidana bifora s lukovima od sedre.

Crkva nije izvorno sačuvana, već je u nekoliko navrata pregrađivana, a i

stoljećima je bila izvan funkcije. Uz zidove izvorne crkve prigradeni su novi koji se oslanjaju na čeoone zidove trijumfalnog luka apside. Novi prostor ima gotovo kvadratni tlocrt podijeljen u dva traveja plitkim pilastrima i ojačavajućom pojasnicom između dvaju križnih svodova. Čini se da je ta intervencija napravljena krajem 12. ili početkom 13. st..

Crkva i utvrda uzrokovali su svojedobno određene zabune jer su ih mnogi, zavaljujući ponajprije antičkom povjesničaru Ptolomeju, brkali s gradom Kolentom (Colentum) na Murteru. U tome su posebno uporni bili sami Rabljani, pa je legendu ironično komentirao i pobijao i mletački opat Alberto Fortis u svom djelu *Put u Dalmaciju* (1774.) [1], [3].

Sada smo svjedoci još jedne zabune vezane uz naziv utvrde i crkve. Kako se brdo na kojemu se nalazi naziva samo Sv. Damjan, što je vjerojatno uvjetovano predugim imenom, počela se i utvrda tako nazivati. Tako je nazivana i u prospektima i u literaturi što je uzrokovalo i dosta zabuna. Svojedobno je utvrdu tako nazvao i Miljenko Domijan [8], zasigurno jedan od najboljih poznavalaca rapske povijesti i graditeljske baštine. No nedavno je na jednom povijesnom skupu posebno istaknuto da je crkva iznad Barbata kao jedina posvećena samo Sv. Damjanu [9].

Apsida crkve Sv. Kuzme i Damjana

To je, dakako, netočno jer su sveta braća Kuzma i Damjan bili liječnici (zvali su ih i sveti vračevi) i mučenici te osobni sveci zaštitnici cara Justinijana I. Velikog, pa se zato i

njihovo zajedničko štovanje proširilo i u krajevima pod bizantskom vlašću. Štoviše, u mnogim je prostorima njihovo slavljenje zamijenilo kult Dioskura, antičkih heroja i polubogova Kastora i Poluksa (grč. Polideuk), baš kao što su u nas Sv. Juraj i Sv. Vid zamijenili neke slavenske bogove.

Kaštelina

Na zapadnom dijelu otoka Raba, poznatom kao Punta Kampora, između uvala Miral ili Valdoža na sjeveru i Kamporske drage na jugu, pruža se istureni poluotok Kaštelina s istoimenim rtom na vrhu. Taj je poluotok

također radi o bizantskoj utvrdi i crkvi nepoznata titulara, i to na površini cijeloga poluotoka dugog 700 m i širokog gotovo 300 m. Tada su na najvišoj točki prepoznati i ostaci starokršćanske crkve, pravilno orijentirane i s apsidom [10].

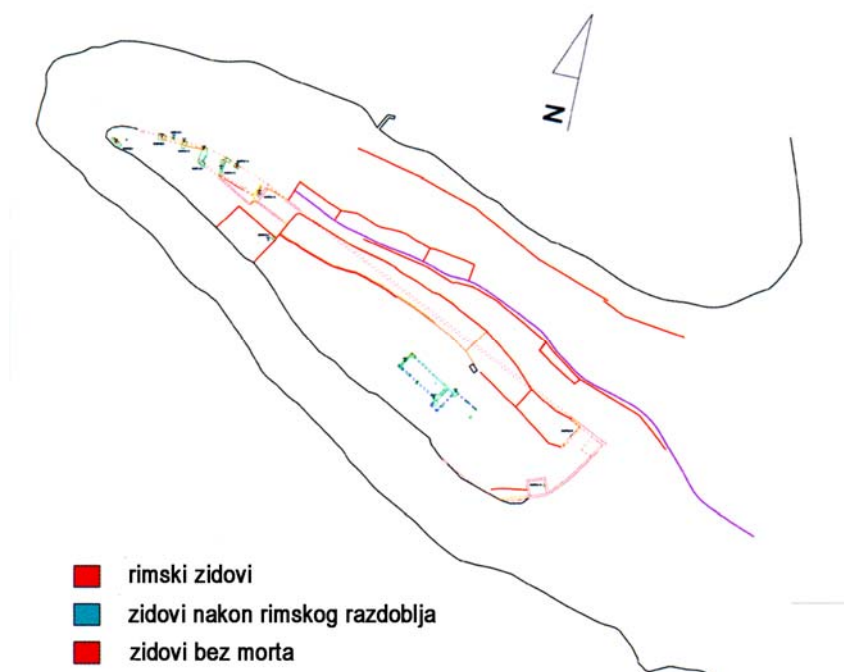
Godine 2005. započela su temeljita arheološka istraživanja Kašteline u kojima uz naše arheologe sudjeluju i arheolozi iz Italije i Francuske. Iako precizni rezultati još nisu objavljeni, ipak se zna da je otkrivena rimska vila rustika i da nema nikakvih tragova crkve. No zasad se ipak ne isključuje mogućnost da negdašnja

rokršćansko podrijetlo, a o tome su svjedočili i neki kameni fragmenti koji se, ako nisu kao spoliji ugrađeni u crkvu Sv. Eufemije ili noviju Sv. Bernardina, čuvaju u samostanskoj zbirci.

Nedavno je tiskan jedan članak o samo jednom fragmentu koji je uzidan u samostanski kulaustar [11] i za kojega se pretpostavljalo da se radi o fragmentu pluteja predromaničke oltarne pregrade. Autorica članka, međutim, dokumentirano dokazuje da se radi o fragmentu starokršćanskog pluteja, bliskom pluteju iz zadarske katedrale, čak i podrijetlom iz iste radionice. Ujedno pokreće pitanje postojanja starokršćanske crkve u Kamporu (mjestu čije ime potječe od lat. campus = polje), vjerojatno iz 5. ili 6. st., a kako ima i dovoljno predromaničkih fragmenata pretpostavlja i kontinuitet sakralnog mjesta kroz duže razdoblje.

Pokraj sadašnje novovjekove crkve Sv. Stjepana na groblju u Barbatu (ime potječe od bradat ili pošumljen) nalazi se starokršćanski sarkofag, zajedno dio nekropole uz otprije postojeću grobljansku crkvu.

Po otočnim dragama, kosama i brežuljcima ima i danas vidljivih tragova ranosrednjovjekovnih i srednjovjekovnih crkava. Čini se da su najstariji ostatci longitudinalne građevine s poligonalnom apsidom u uvali Gožinka južno od Kampora (možda je to već spomenuti Sv. Ciprijan). Nisu nezanimljivi ni ostatci crkvice Sv. Danijela na visoravni Fruga na zapadnim obroncima Kamenjaka koji su prije dvadesetak godina bili do visine od 2 m. Pokraj Lopara su vidljivi ostatci crkve Sv. Nikole u blizini rta Sorinj na najzapadnijem kraju Raba, a čini se da također pripadaju bizantskoj utvrdi. U Loparu postoje ostaci veće graditeljske cjeline na Puntididine, ali i na otočiću Lukovcu. Na Rabu postoje još mnoge ruševine starih crkava, no čini se da su to uglavnom romaničke crkve, najvećim dijelom iz 13. st. [1].

Tlocrt sadašnjih istraživanja ruševina na Kaštelini

znakovita imena u arheološkim krugovima poznat kao povremeno naseljena gradina starijega željeznog doba, a za okolne su mještane graditeljski ostatci na rtu i poluotoku Kaštelina jednostavno tragovi tzv. Grčkog grada koji su obilazili brojni turisti između dva svjetska rata i odnosili komade višebojnog mozaika. Štoviše, neki su arheološki nalazi pohranjeni u zbirci Franjevačkog samostana Sv. Eufemije u Kamporu.

Stoga je u stručnim obilascima terena po analogiji zaključeno da se

rimska gospodarsko-stambena zgrada nije poslije pretvorena u bizantsku utvrdi.

Ostale crkve izvan grada

U dnu najdublje i najslikovitije rapske uvale Sv. Eufemije nalazi se istoimeni franjevački samostan i crkva posvećeni kršćanskoj mučenici s početka 4. st. koja je rastrgane od lavova u Dioklecijanovim progonima, a zaštitnica je grada Rovinja. Pretpostavljalo se da crkva, koja se prvi put spominje u 13. st., ima sta-

Zaključak

Rab, iako relativno manji otok, ima velik broj starokršćanskih i ranoromaničkih crkava. No zanimljivo jest da ima vrlo malo ili nimalo izvornih predromaničkih crkava, kao što je to slučaj u drugim krajevima, premda ima podosta predromaničkih fragmenata.

Tu naizgled neobičnu pojavu nije teško objasniti. Rab naime nije u seobi naroda pretrpio nikakva razaranja i kod njega se kršćanstvo razvijalo slobodno i bez ikakvih stresova. Crkve su se, i u gradu i na cijelom otoku, gradile i obnavljale ovisno o mogućnostima i dotrajalosti te neovisno o stilovima koji su se u međuvremenu mijenjali. Kako su bili dosta zatvoreni za pridošlice s obližnjeg kopna, izostao je i njihov poticaj za gradnju takvih crkava. Jer najviše su predromaničkih crkava

izgradili oni čiji su preci najprije porušili sve što su zatekli, a potom se njihovi pokršteni potomci nisu imali gdje okupljati ni moliti. Zato su često i gradili manje crkve unutar većih i razorenih.

Pripremili:

Krešimir Regan, Branko Nadilo

IZVORI

- [1] Domijan, M.: *Rab grad umjetnosti*, Barbat, Zagreb, 2001.
- [2] Mohorovičić, A.: *Kulturno-povijesno značenje Raba*, Rapski zbornik, JAZU i Skupština općine Rab, Zagreb, 1987., str. 33-45
- [3] Domijan, M.: *Rab u srednjem vijeku*, Muzej hrvatskih arheoloških starina, Split, 2004.
- [4] Durman, A. (ur.): *Stotinu hrvatskih arheoloških nalazišta*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2006.
- [5] Vežić, P.: *Prilog poznavanju tipoloških osobina starokršćanskih bazilika u Dalmaciji*, Rapski zbornik, JAZU i Skupština općine Rab, Zagreb, 1987., str. 297-300
- [6] Marasović, T.: *Tipologija predromaničkih i romaničkih zvonika u Dalmaciji*, Rapski zbornik, JAZU i Skupština općine Rab, Zagreb, 1987., str. 289-296
- [7] Vežić, P.: *Zadar na pragu kršćanstva*, Arheološki muzej Zadar, Zadar, 2005.
- [8] Domijan, M.: *Ostaci utvrde Sv. Damjana u Barbatu na otoku Rabu*, Diadora (1992.), 14., str. 325-344
- [9] Bašić, I.: *Štovanje svetih Kuzme i Damjana na Jadranu i Justinijanova rekonkvista – primjer kulta kao faktora sloge*, sažeci izlaganja III. kongresa povjesničara Split-Supetar (1.-5. listopada 2008.), Filozofski fakultet, Split, 2008., str. 26-27
- [10] Tomičić, Ž.: *Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima*, Prilozi Instituta za arheologiju (1988./1989.), 5/6, str. 29-53
- [11] Jarak, M.: *Plutej s otoka Raba iz kasnijega 6. ili 7. stoljeća*, *Opuscvla Arhæologica* (2005.), 29., str. 275-286